

Muriel Norde

Förlust av kasus och sekundära adpositioner i fornsvenskan*

Kasussystemets upplösning är en av de mest djupgående förändringarna i svenskans historia. De äldsta fornsvenska texterna uppvisar ännu en mycket rik böjning av nominala element (substantiv, adjektiv, pronomen och vissa räkneord), som påminner om den fornisländska formrikedomen. Men redan i dessa texter finns det tecken som tyder på en utveckling mot ett enklare system. Omkring tre århundraden senare har fyrkasussystemet försvunnit helt och hållet.¹ Bortfallet av kasusmarkeringarna gick dessutom hand i hand med andra förändringar, såsom minskad flexibilitet inom ordföljden och ökning av antalet adpositionsfraser. Det är knappast förvånande att detta fascinerande ämne har lett till en rad mer eller mindre detaljerade studier om orsakerna till kasussystemets förenkling och dess förlopp. Av dessa verk framgår att det finns både språkinterna och språkexterna faktorer att räkna med, men det är inte någon tydlig helhetsbild som växer fram (se

* Tidigare versioner av denna artikel presenterades på "Minisymposium om kasus" och ett annat föredrag vid institutionen för nordiska språk i Stockholm, som organiserades av Rune Palm och Tomas Riad. Jag tackar alla som var närvarande, i synnerhet de andra deltagarna på symposiet (Jóhanna Barðdal och John Swedenmark) för värdefulla diskussioner och kommentarer.

¹ Enligt de flesta grammatiker (t.ex. Beckman 1923, Thorell 1973, Jørgensen & Svensson 1986, Andersson 1993) har svenskan ett tvåkasussystem, som utgörs av grundform och genitiv. På både synkroniska och diakroniska grunder är det emellertid fullständigt klart att den nusvenska s-genitiven inte är någon kasusändelse (se Norde 1997a).

Norde 1997a:27-48 och Norde 1997b för sammanfattande diskussion). Också i kronologiskt avseende finns det ännu många olösta frågor, eftersom det saknas en systematisk, empirisk studie av reduktionen i svenskans kasussystem. Tidigare forskning är antingen alltför skissartad (så är t.ex. fallet med behandlingen av ämnet i språkhistorier som Wessén 1968 eller Pettersson 1996) eller alltför specifik (många verk om fornsvensk morfologi behandlar endast en enda text, t.ex. VgL (Wadstein 1874) eller Bur (Ottelin 1904). Det enda arbete som behandlar både kasus och prepositioner är Schwarz' "Om oblika kasus och prepositioner i fornsvenskan från tiden före år 1400". Detta verk är en oundgänglig källa av exempel, men det saknar empirisk grund och behandlar tyvärr endast perioden före 1400.

I uppsatsens första del lämnar jag en allmän presentation av mitt forskningsprojekt om kasussystemets sönderfall i svenskan. Projektet syftar till att bringa klarhet i den föga koherenta forskningshistorien med hjälp av en egen korpusbaserad undersökning. I andra delen kommer jag att behandla en enda aspekt av projektet: uppkomsten av s.k. sekundära adpositioner i fornsvenskan.²

1. Projektet *Grammatikaliseringens sista stadier*

I april 1998 påbörjades ett forskningsprojekt om grammatikaliseringens sista stadier.³ Målsättningen med detta projekt är tvådelad. För det för-

² "Adposition" används som ett överordnat begrepp för att hänvisa till både prepositioner, postpositioner och cirkumpositioner. "Preposition" används däremot endast för att beteckna (synkroniskt) framförställda adpositioner. Termen "adposition" är i vissa fall också mera lämplig ur diakronisk synpunkt. Så kan t.ex. fsv *mallom* förekomma både som preposition och postposition (se Norde 1997a:155). Också i fornisländsk poesi kunde vissa adpositioner stå efter och vara betonade: *velli á* 'på marken', *menn yfir* 'över människorna'. Ett exempel från runsvenskan är *vettvangi á* 'på slagfältet'. Wessén (1965:87n.) menar att efterställning "sammanhänger med rytmen och är en rest från ett äldre tillstånd med friare ordställning".

³ Titeln på projektet lyder officiellt: *Grammaticalization in its final stages: deflexion and*

sta siktar projektet på att kartlägga de olika kasusändelsernas historia i svenskan, och därmed utvecklingen av kasussystemet i sin helhet. För det andra ska det fokusera på sambandet mellan kasussystemets sammanbrott och tillkomsten av (delvis nya) adpositionskonstruktioner. När kasus försvinner, ligger det nämligen nära till hands att det uppstår nya uttrycksmöjligheter för de syntaktiska och semantiska relationer som tidigare uttrycktes med kasus. Det är ett faktum att bruket av prepositioner ökar kraftigt under den fornsvenska och äldre nysvenska perioden. Dessutom bildas en del nya prepositioner under just denna period. Förlust av kasus kan sålunda ses som grammatikaliserings sista stadium, som är förknippad med uppkomsten av perifrastiska konstruktioner:

The transition from marked to unmarked linguistic forms [...] tends to coincide with grammaticalization in its initial stage as a strategy for developing new marked forms. [...] For example, spatial concepts, encoded typically as locative adverbial / adpositional phrases, form the most convenient source for expressing case functions for which adequate linguistic means no longer exist (Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991:120-121).

I princip kan man då tänka sig två motsatta scenarier: antingen en *push chain* (skjutkedjeförskjutning), dvs att ökningen av antalet prepositionsfraser gjorde kasus redundant, eller en *drag chain* (släpkedjeförskjutning), dvs att det var ändelsernas bortfall (t.ex. till följd av fonologiska processer) som framkallade ett alternativt uttryckssätt. Sanningen ligger sannolikt någonstans mittemellan, såsom Lehmann skriver:

[...] it is futile to ask whether the grammaticalized prepositions oust the other case suffixes or whether, instead, the attrition of case inflection attracts the prepositions to fill the gap. It seems more appropriate to view adpositions and case affixes as being two stages of the same scale and both being grammaticalized si-

related changes in Continental Scandinavian. Detta är ett s.k. individuellt forskningsprojekt som finansieras av det Nederländska Forskningsrådet (NWO).

multaneously and in parallel (Lehmann 1991:501, se även Lehmann 1985:312).

1.1 Frågeställning

Projektet bygger på följande forskningsfrågor:

1. Hur försiggick kasussystemets reduktion i tid och rum? Är förändringarna i överensstämmelse med vad som skrivs om grammatikaliseringens sista stadium i handböckerna?
2. Vilka ändelser lever kvar och har de samma funktion som tidigare?
3. Vilka prepositionsfraser kom i bruk för att uttrycka de semantiska relationer som tidigare uttrycktes med oblika kasus (genitiv, dativ, akkusativ)? Varifrån kommer de s.k. "sekundära" prepositioner som uppstår under den fornsvenska perioden?
4. Finns det ett kronologiskt samband mellan förlusten av kasus och tillkomsten av perifrastiska prepositionsfraser?
5. Finns det semantiska och / eller grammatiska skillnader mellan de gamla och de nya konstruktionerna?

ad 1: Den första frågan är alltså *när* kasussystemet gick förlorat. Självklart är denna fråga inte lätt att besvara. Först och främst måste man definiera vad som är "svenska". Ett standardiserat skriftspråk fanns ännu inte (under ifrågavarande period), och det finns därför både geografiska och stilistiska skillnader att räkna med. Man kan t.ex. inte utan vidare jämföra en västgötsk lagtext från 1200-talet med en Vadstenatext från 1300-talet och karakterisera skillnaderna mellan dessa två som rent kronologiska (Norde 1997a:10f.).

Dessutom sträcker sig kasussystemets upplösning över en ganska lång period. De första förändringarna inom kasussystemet inträffar redan i början av 1300-talet, medan dess sista rester försvinner först vid slutet av den yngre fornsvenska perioden (Wessén 1968:136). För att kartlägga dessa förändringar, krävs att man går igenom ett relativt stort material.

I detta sammanhang bör det också betonas att kasussystemets upplösning inte betyder förlust av suffix, utan bortfall av en morfologisk kategori. Såsom framgår av Tabell 1, lever genus- och numerusböjningen kvar i nutida svenska, och det gör också skillnaden mellan s.k. stark och svag böjning av adjektiv.

Tabell 1: Nominalböjning i fornsvenskan och nusvenskan

	<i>fornsvenska</i>	<i>nusvenska</i>
SUBSTANTIV	3 genus	2 genus
	2 numerus	2 numerus
	4 kasus	0 kasus
ADJEKTIV	3 genus	2 genus
	2 numerus	2 numerus
	4 kasus	0 kasus
	stark och svag böjning	stark och svag böjning
PRONOMEN	3 genus	2/3 genus
	2 numerus	2 numerus
	4 kasus	2 kasus

Således kan en och samma ändelse försvinna i den ena funktionen, medan den står kvar i den andra. Många fornsvenska böjningsändelser var nämligen homonyma; så kunde t.ex. *-ar* beteckna (bland annat) FEM.SG.GEN och MASK.PL.NOM. *-Ar* har försvunnit som genitivändelse, men den används fortfarande för att uttrycka UTR.PL.

Å andra sidan innebär förlust av t.ex. dativ inte att alla dativändelser försvinner samtidigt. MASK.SG.DAT *-i* / *-e* börjar saknas redan i äldre fornsvenska, medan PL.DAT *-um* / *-om* fortfarande är belagt i äldre nusvenska. Om vi tittar på konstruktioner med prepositionen *af* till exempel, en preposition som sedan gammalt styr dativ, så ser vi att SG.DAT *-i* / *-e* utelämnas redan i VgL (1280-talet). I denna text finns det allt som allt 78 exempel på prepositionen *af* som styr en nominalfras. Av dessa belägg är 19 starka maskuliner och 28 starka neutrer⁴ (som både har *-i* /

⁴ De substantiv som slutar på vokal (t.ex. *by*) har uteslutits eftersom de aldrig har *-i* i

-e i DAT.SG) och 14 är plurala nominalfraser (som har *-um / -om* i DAT). De övriga deklinationerna är inte relevanta i detta sammanhang.

Tabell 2: dativ vid *af* i VgL

	<i>starka maskuliner</i>	<i>starka neutrer</i>	<i>plural</i>
<i>n</i>	19	28	14
dativböjning	13	25	14
ingen böjning	6	1	-
annan böjning ⁵	-	2	-

Såsom framgår av Tabell 2, utelämnas dativändelsen sammanlagt 7 gånger. I exempel (1)a är det maskulina substantivet *man* oböjt (fast SG.DAT-markering var ännu det vanliga i dylika konstruktioner, se (1)b); i (1)c saknar det neutrala substantivet *ruf* 'upphävande' likaledes SG.DAT-ändelse. Pluraländelsen *-um / -om* saknas däremot aldrig, och det påträffas fortfarande i GVB (1541), såsom framgår av (1)d.

- (1) a. Huggar maþær hand af man [...] VgL: Sm4
 b. Hugger næsær af. manni. VgL: Sm4
 c. Af fæstæ ruf a biscopær. III. markær. VgL: GB2
 'för bruten fästning har biskopen tre marker'
 d. Och ther war een quinna som [...] hadhe mykit lidhit aff mong-
 om läkiarom GVB 119-120

ad 2: Inom grammatikaliseringslitteraturen föreställer man sig ett morfems utveckling som en skala, den s.k. grammatikalitetsskalan (*cline of grammaticality*, Hopper & Traugott 1993:7):

innehållsord > funktionsord > klitikon > affix

Figur 1: grammatikalitetsskalan

SG.DAT.

⁵ Som annan böjning har räknats NEUT.SG.DAT *bolæ* (2 ggr), fast det är sannolikt att *-æ* fungerar som dativändelse (i Wesséns utgåva av VgL har *bolæ* sålunda normaliserats till *bolē*).

När en form grammatikaliseras ökar grammatikaliteten: ett innehållsord kan förvandlas till ett funktionsord, ett klitikon kan bli till ett affix osv. Denna utveckling anses vara enkelriktad (Heine, Claudi & Hünnemeyer 1991; Hopper & Traugott 1993). Härav följer att den enda möjlighet som återstår för ett affix är att bli \emptyset , dvs att falla bort (Heine & Reh 1984:27; Lehmann 1995:171). Ser man emellertid litet närmare på individuella ändelsers utveckling i svenskan, så visar det sig att bortfall inte är den enda möjligheten. Vissa ändelser lever kvar som genus/numerusändelser och andra ändelser har utvecklat sig till andra morfemtyper.⁶

ad 3: Tillkomsten av prepositionsfraser innebär inte bara att de nedärvda prepositionerna (*at, av, i, med* osv) får en ökad användning, utan också att det uppstår nya prepositioner, vilka Wessén (1965:84) kallar för “sekundära prepositioner”.⁷ Dessa prepositioner är inte sällan samnordiska (*bak(om), mot*) eller åtminstone östnordiska (*bos*), men de saknas i de övriga germanska språken. De måste alltså ha utvecklats under urnordisk tid eller ännu senare (se vidare avsnitt 3).

När det gäller relationen mellan kasus och adpositioner är det viktigt att komma ihåg att de inte är i komplementär distribution. Övergången från kasusmarkering till adpositionsfraser kan med andra ord inte jämföras med en övergång från “syntetiska” till “analytiska” uttrycksmedel, eftersom adpositioner i äldre fornsvenska också kräver kasusböjning. I (2)a används en dativkonstruktion som endast möter i de äldsta texterna. I stället för denna konstruktion används oftast en prepositionsfras med *til* ((2)b) eller *at* ((2)c), som styr genitiv respektive dativ. Prepositionsfraser med oböjda former, som (2)d förekommer knappast i fornsvenskan. (Exempel (2)a-c är från Schwarz 1878:91-92).

⁶ De mest iögonfallande exemplen är MASK.SG.NOM *-er* som utvecklats från böjningssuffix till avledningssuffix (som i *en slarver*), och MASK/NEUT.SG.GEN *-s* som blivit till enklitisk determinator (se vidare Norde 1999 och Norde (i tryck1)).

⁷ Jfr. Brugmann (1904:460) som skiljer mellan “echte Präpositionen” och “unechte Präpositionen”.

- (2) a. Takær man annærs þræl lani [...] UL: MB6
b. [...] hæsten til laans taker Magnus Erikssons Stadslag
c. Nu takær man pæninga at lane af andrum [...] ÖgL: ES 16
d. [...] som han fik honom til laan [...] Mose 358

En annan sak som är intressant att granska är utvecklingen av de prepositioner som styrde både dativ (för att ange befintlighet) och ackusativ (för att ange riktning) i fornsvenskan. Ett exempel på en sådan preposition är *i*, som styr dativ i (3)a men ackusativ i (3)b:

- (3) a. þæs wiliændis hanum skapæ, giøræ. ællær nokrom. j. hans garþi.
UL: KuB 5
'med vilja att göra honom skada eller någon i hans gård'
b. þæt fyrstæ þer. i. garþ komæ [...] UL: KuB 5
'så snart de kommer till gården'

När kasus nöts ned, försvinner också denna uttrycksmöjlighet. Redan i äldre fornsvenska hittar man konstruktioner med *in* (*i*), för att ange riktning. I Mose används sålunda *i* + dativ för att ange befintlighet ((4)a), och *in* (*i*) + ackusativ för att ange riktning ((4)b-c).

- (4) a. [...] oc the ensamme hiøllo liffwit j arkenne Mose 2
b. noe [...] gik in archina Mose 130
c. Gak in thu j archena Mose 130

ad 4: Det råder delade meningar om den inbördes kronologi mellan kassystemets sammanbrott och prepositionernas tillkomst. Hjelmlev (1935:77) hävdar, på teoretiska grunder, att det alternativa uttryckssättet bör uppstå innan det gamla har försvunnit:

Mais au cours du développement des langues ces prépositions deviennent de plus en plus abstraites, de plus en plus quasi-casuelles, en se soudant de plus en plus intimement au formatif auquel elles

appartiennent. [...] dans ce développement il y a un véritable remplacement. Les relations exprimées par les désinences casuelles sont graduellement transportées sur les autres formants, le formant d'agencement et les formants-prépositions, et ce processus s'achève avant que les désinences casuelles soient perdues; c'est ainsi que la langue assure à chaque instant de son évolution l'expression nette des relations dont il s'agit.

Däremot skriver Skautrup (1944:275) att kasus i danskan ännu inte helt och hållet bytts ut mot prepositionsfraser då det försvann:

Skønt kasussystemet således er opløst, har ordstillingen dog endnu ikke helt nået den fasthed, som er karakteristisk for nydansen. [...] Mange verbers opr. kasusstyrelse (reaktion) er endnu ikke fult erstattet af præposition: [...] *ofræ guthæ* ved siden af *ofræ til himarikes guth*.

Det tycks vara klart att endast en systematisk korpusbaserad jämförelse av kasusförlustens förlopp och ökningen av antalet adpositionsfraser ska kunna ge svar på denna fråga.

ad 5: Särskilt inom teoretisk lingvistik är det brukligt att uppfatta oblika kasus och adpositionsfraser som två olika uttrycksmedel för samma underliggande semantiska relation. En typisk representant för denna uppfattning är Fillmore (1968:33):

[...] prepositions, postpositions, and case affixes — semantically relevant or not — are all in fact realizations of the same underlying element, say *K* (for *Kasus*)

Jakobson däremot har tydligen motsatt åsikt när han skriver att:

Auch das System der präpositionalen Fügungen ist nicht mit der flektierenden Deklination zu verwechseln, da die Sprachen, die beide erwänhten Kategorien besitzen, erstens die syntaktischen

Verwendungen eines Kasus mit Präposition und ohne solche (mittelbare — unmittelbare Verbindung) einander entgegensetzen, und zweitens die Bedeutung der Kasus und der Präpositionen als zwei besondere Bedeutungsgattungen deutlich voneinander unterscheiden [...] (Jakobson 1971:28-29; se även Lehmann 1995:22 och Van Loon 1996:202).

Jag är benägen att dela Jakobsons åsikt snarare än Fillmores. Går man igenom Schwarz' exempelsamling kan man se att det i många fall finns semantiska skillnader. I (5)a tolkas *hanom* som mottagare, medan det i (5)b snarast är riktningen som betonas; (5)a och (5)b kan följaktligen inte anses vara ekvivalenta.

- (5) a. kastadhe [...] hanom äpplit (Schwarz 1878:70)
b. kasta til min thz äpplit (Schwarz 1878:70)

Dessutom kan det förekomma grammatiska skillnader. Den fornsvenska genitiven (liksom den nusvenska s-genitiven) gör huvudordet bestämt,⁸ och kan därför inte kombineras med en annan determinator (en konstruktion som **kungens vännen* är ogrammatikalisk).⁹ Använder man däremot en prepositionsfras, är bruket av artikel obligatoriskt:

- (6) a. konungxsins win (ST 19); kungens vän; *kungens vännen
b. vännen till kungen; en vän till kungen

1.2. Material

⁸ I fornsvenskan finns det redan tecken på att genitiven ännu inte fullt utvecklat sig till determinator: i dessa fall har adjektivet obestämd i stället för bestämd form: *corsens varþelekt tekín* (Bur 139; Norde 1997a:219ff.)

⁹ S-genitiven uppträder dock inte som determinator i s.k. deskriptiva konstruktioner, som *efter tre dagars intensivt arbete* (Knudsen 1967:90). Se härom Koptjevskaja-Tamm (i tryck).

Materialet som ligger till grund för projektet utgörs av en urvalskorpus med fornsvenska och äldre nysvenska texter upp till o. 1600.¹⁰ Syftet med texturvalet var att få en så representativ korpus som möjligt, men det är klart att detta inte alltid varit möjligt att uppnå. Så är t.ex. lagspråket överrepresenterat i den äldsta perioden, medan texterna från 1400-talet är övervägande religiösa (se bibliografien för en förteckning över källorna).

De kortare texterna, samt Äldre Västgötalagen (som återspeglar den mest arkaiska fornsvenskan) kommer att analyseras i sin helhet. Av de andra tas ca. 20.000 löpord (motsvarande ca. 50-60 sidor i tryck). Detta material används för den empiriska undersökningen av kasuskonstruktioner och adpositionsfraser. Endast när det gäller att sammanställa grammatikaliseringskedjor av individuella sekundära adpositioner (se avsnitt 3) kommer hela texter att granskas eftersom det har visat sig att det krävs ett ganska stort material för att hitta tillräckligt med exempel på särskilda lexem.

Analysen av textmaterialet sker delvist automatiskt. Med hjälp av ett konkordansprogram kan man få en lista över alla ord som förekommer i en viss text och göra en konkordans över t.ex. alla prepositioner och deras stavningsvarianter. Sedan är det relativt lätt att automatiskt mata in alla belägg (inklusive källhänvisning) i en databas.¹¹ Men när det gäller kasusändelser (och särskilt när det gäller oböjda former) är denna metod inte möjlig utan man måste manuellt mata in varje belägg för sig. Efter det att källhänvisningen och det relevanta ordet och kontexten matats in, ser ett kort i databasen ut som Kort 1 (se bilaga). Sedan lägger man till den övriga informationen manuellt, så att man får Kort 2. En morfologisk analys kräver att ett ords genus, numerus och kasus ingår i

¹⁰ Texterna föreligger i datafiler. En del härstammar från "Projektet källtext" vid *Språkbanken* i Göteborg (adress: <http://spraakbanken.gu.se/>). En annan del av materialet är inskriven av Lars-Olof Delsing vid institutionen för nordiska språk i Lund. De övriga texterna har jag själv läst eller skrivit in.

¹¹ Det finns särskilda databaser för appellativer och namn i olika kasus och syntaktiska funktioner. Genitivkonstruktioner till exempel delas in i adnominal genitiv, genitiv som styrs av preposition, genitiv som styrs av verb / adjektiv, adverbiell genitiv och genitiv av namn.

filen, och det är därför det finns fält för alla relevanta grammatiska egenskaper.

2. Grammatikalisering av sekundära adpositioner

Flera forskare har påpekat att det ofta är omöjligt att avgränsa adpositioner som slutna ordklass (se t.ex. Sjöström 1985, König & Kortmann 1991, Lindqvist 1994 och Norde (i tryck2)). Förutom enkla adpositioner (*i, på, vid* osv) finns det många andra former och fraser som i många avseenden liknar prototypiska adpositioner, t.ex. relationella fraser sådana som *i fråga om* eller *i förhållande till*, satser som *vad gäller* eller *tack vare*, och particip som *rörande* eller *oavsett*. Dessutom tillkommer det jämt och ständigt nya adpositionskonstruktioner.¹² Sjöström (1985:474) skriver således att “man måste räkna med bortåt 2-300 möjliga prepositioner”.

Eftersom adpositioner grammatikaliseras steg för steg, finns den ursprungliga och den grammatikaliserade formen eller konstruktionen ofta kvar bredvid varandra. DeLancey (1997:66-67) karakteriserar adpositioner därför som: “a generalization over some part of the vocabulary [...], a functional sink which N’s and V’s in certain kinds of constructions with a certain pragmatic status will tend toward”. Av samma anledning använder Lindqvist (1994) termen “prepositional” (*Präpositionale*) för att beteckna hela skalan mellan prototypiska substantiv och prototypiska prepositioner. Utvecklingen från substantiv till preposition kallar han således för “prepositionalisering” (*Präpositionalisierung*).

2.1. Grammatikaliseringsskalor och grammatikaliseringsskedjor

¹² En ganska sen nybildning är *typ* (Ohlander 1983). I nutida vardaglig svenska är *typ* emellertid vanligare som adverb eller som preposition (Fridell 1993). Utvecklingen tycks alltså ha varit från substantiv till preposition till adverb, vilket är anmärkningsvärt eftersom det senaste steget är en utveckling i “motsatt” riktning (jfr. avsnitt 2.1 och Figur 3). Detta problem lämnar jag dock därhän för närvarande.

I detta avsnitt ska jag skissera hur sekundära adpositioner uppstår genom grammatikaliseringsskedjor. Grammatikalisering innebär att ett lexikalt element (ett innehållsord), t.ex. ett substantiv, används så frekvent i en viss kontext att det så småningom förlorar sin konkreta betydelse och förvandlas till ett grammatiskt element (ett funktionsord), t.ex. en adposition. Betydelsen förbleknar, och ordet som grammatikaliseras blir ofta utsatt för fonetisk reduktion. Det grammatiska ordet kan sedan utvecklas till ett klitikon eller till och med ett affix. Grammatikalisering anses vara enkelriktad, dvs att utvecklingen förväntas vara från lexikalt till grammatiskt men inte tvärtom (se dock not 6 och 12 för undantag). Denna utveckling bör ses som en glidande skala, och de olika stegen i utvecklingen finns ofta bredvid varandra i ett språk, i synnerhet de steg som ligger intill varandra.

I en av de viktigaste handböckerna om grammatikalisering, Hopper & Traugott (1993: 6-7), kallas denna skala för en *cline*:

Basic to work on grammaticalization is the concept of a “cline”. From the point of view of change, forms do not shift abruptly from one category to another, but go through a series of gradual transitions [...] From a historical perspective, a cline is a natural pathway along which forms evolve, a kind of linguistic “slippery slope” which guides the development of forms. Synchronically a cline can be thought of as a “continuum” [...].

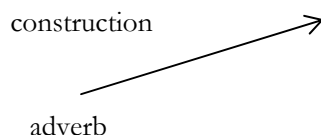
De finns olika förslag om hur skalan från substantiv till affix ser ut:

noun → relational phrase → adposition (→ affix)¹³

Figur 2: från substantiv till affix (<Hopper & Traugott 1993:6)

noun → head of a genitive → adposition (→ affix)

¹³ Det sista stadiet i denna skala, från adposition till affix, är inte relevant i detta sammanhang och står därför inom parentes.

Figur 3: från substantiv till affix (Heine et al. 1991:132)

En grammatikaliseringsskedja (*grammaticalization chain*) är en konkretisering av en grammatikaliseringsskala. I en annan central handbok, Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991:221) definieras grammatikaliseringsskedjor så här:

Grammaticalization chains reflect linguistically what has happened on the way from more “concrete” to more “abstract” contents, and they make it possible to reconstruct that process.

Övergången från ett stadium till ett annat är inte abrupt, utan det är snarare fråga om en glidande skala. Det är inte ovanligt att flera eller till och med alla stadier påträffas inom en och samma text (se exempel (7)). Enligt Wessén (1965:87) kan man “i våra äldsta texter ofta få en god inblick i det förlopp, varigenom ett adverblikt uttryck förlorar sin fulla betydelse och sjunker ned till ett grammatiskt formord”. Ett tydligt exempel på en grammatikaliseringsskedja finns i (7). Det gäller grammatikaliseringen av ordet *bak*. Samtliga exempel kommer från den fornsvenska Pentateukparafrasen:

- (7) a. Fadherin takir wedhin [...] oc bindhir a bak smaswænom Mose
154
b. gudz son skulde sidhan bæra korsit. a sinom baki til pyno
stadhsins Mose 154
c. han skal hugga hæstin om howina / swa at thæn faldhir atir a
baki Mose 205
d. swa oc mange fulkompne mæn [...] falla atir a bak j vantro widh
hans vald Mose 206
e. wars hærra ængil [...] / han føre sik atir æmskøt oc bak them
Mose 244

I (7)a-b är *bak* ett substantiv med konkret betydelse: 'rygg'. Exempel (7)c är tvetydigt, *bak* kan även här beteckna 'rygg', men frasen *a baki* kan också uppfattas som ett adverbialt uttryck med konkret betydelse. I (7)d är *a bak* ett abstrakt adverbialt uttryck ('faller åter i övertro'). Och i (7)e fungerar *bak* som preposition (se vidare 3.2.2).

2.2. Diakroniska processer som ingår i grammatikalisering

I detta avsnitt ska jag kort diskutera några diakroniska processer som är karakteristiska för grammatikalisering (Hopper & Traugott 1993:94ff.) och som är relevanta för beskrivningen av de fornsvenska exemplen i avsnitt 3.

◆ semantisk generalisering (*generalization of meaning*)

Semantisk generalisering innebär att ordets betydelse förbleknas och blir mera abstrakt. Ett exempel är eng *top*, vars ursprungliga betydelse var inskränkt till 'hjässa', alltså människokroppens översta del, och som i nutida engelska också kan användas för att beteckna vilken översida som helst: *the top of the table, the top of the mountain*.

◆ dekategoriisering (*deategorialization*)

Top ingår även i en sammansatt preposition: *on top of*. I denna konstruktion saknar *top* de grammatiska egenskaper det hade som substantiv, i *on top of* kan det inte pluralböjas: **on tops of the houses* är ogrammatiskt. Som preposition måste *on top of* även stå utan artikel: *on the top of the house* (med artikel) kan inte betyda 'ovanpå'; bokstavligen betyder det 'på husets översida'. Skillnaden blir ännu tydligare när vi tar frasen *on the top of the refrigerator*, detta kan endast betyda 'på kylskåpets översida' när kylskåpet står upprätt. Om kylskåpet ligger ner med baksidan nedåt och det ligger något på dess dörr, då kan man inte använda *on the top of the refrigerator*, utan endast *on top of the refrigerator* (DeLancey 1994:4).

◆ specialisering (*specialization*)

Som jag kommer att visa i avsnitt 3, kan ett lexikalt element grammatikaliseras i flera riktningar samtidigt: substantivet *mot* har t.ex. utvecklats till både enkel preposition (*mot*) och sammansatt preposition (*emot*). När det sålunda uppstår två olika grammatikaliserade former är de vanligen inte fullständigt ekvivalenta: i stället specialiserar de sig på var sin betydelse eller funktion.

◆ divergens (*divergence*)

Den fjärde processen är divergens. När den ursprungliga formen och den grammatikaliserade formen lever kvar bredvid varandra, är det ofta så att den ena blir utsatt för fonologiska förändringar medan den andra inte förändras. Så är fallet med *bus* / *bos*: som preposition förekom *bus* endast i trycksvag ställning och vokalen har därför övergått från [u:] till [o]. Substantivet påverkades inte av denna regel, och till följd av detta har substantivet och prepositionen inte längre samma form (se vidare 3.1).

◆ förnyelse (*renewal*)

Den sista processen, förnyelse, tillhör inte grammatikalisering i egentlig mening, men den uppträder ofta samtidigt. När den konkreta betydelsen av ett visst substantiv försvagas, uppstår det ofta ett annat ord som tar dess ställning som konkret substantiv. Så används i nutida engelska substantivet *crown* för att beteckna 'hjässa', nu när *top* inte längre har denna konkreta betydelse.

3. Fallstudier

3.1 Tidiga exempel på sekundära adpositioner

Vissa sekundära prepositioner härstammar från en tidigare period, dvs att deras utvecklingshistoria inte är belagd i de runsvenska eller fornsvenska källorna. Prepositionen *hos*, till exempel, har förmodligen sitt ursprung i SG.ACK av det fornnordiska substantivet *hus* [hu:s] 'hus' med övergång från [u:] till [o] i trycksvag ställning (Wessén 1965:85). I yngre fornsvenskan övergick /u:/ till /÷:/ (Wessén 1968:76), så att det nu finns en tydlig skillnad i uttal mellan nusv *hus* (/h÷:s/) och *hos* (/hus/).¹⁴

Ett annat exempel är *mellan*, en preposition som möter i många olika former i fornsvenskan: *mellom*, *mallum*, *millom*, *millan*, *mällir* osv (se Söderwall 1891-1918:80 och Noreen 1890:363-364). I grunden kan alla former härledas från en forngermansk rot **mid-* 'mitt' (fnord **midil* eller **maþal*). Runsv *miðli* och fsv *mellom* är ursprungligen dativformer: dativ singular respektive dativ plural. Den ursprungliga betydelsen var alltså 'i mitten av' (i fornsvenskan föregås *mellom* ännu ofta av prepositionen *i*), och därför styr prepositionen genitiv i fornsvenskan. Den nusv formen på *-an* är sannolikt en ombildning efter sådana adverb som *ovan* och *nedan* (Noreen 1890:363; Wessén 1965:85).

En annan preposition som styrde genitiv i fornsvenskan är *til*. Liksom *mellan* härstammar denna preposition från ett substantiv (fgerm **tila-* 'mål', jfr ty *Ziel*; Hellquist 1980:1182).

3.2. Fornsvenska grammatikaliseringsskedjor

I det följande ska jag diskutera utvecklingen av fyra sekundära adpositioner i fornsvenskan. Fallstudierna är baserade på ett mindre material än hela forskningsprojektets korpus. För närvarande har jag endast excerperat lagprosan (VgL, ÖgL, DL, UL och MELL), Vidhemsprästens anteckningar och två religiösa texter (Bur och Mose), med några enstaka tillägg från senare texter.

¹⁴ Denna kedja har en motsvarighet i utvecklingen från det latinska *casa* 'hus' till det franska *chez* 'hos' (Vincent (i tryck)).

3.2.1. *bland*

Ett ganska okomplicerat exempel på utvecklingen av en sekundär adposition är övergången från substantivet *bland* till prepositionen *bland*. I landskapslagarna är *bland* sällsynt. Såsom framgår av Tabell 3, förekommer det här endast som substantiv, i betydelsen 'blandning av vätskor' (jfr eng *blend*). Ett belägg från ÖgL, där *bland* betyder 'en blandning av vatten och honung' (för att locka bin), finns i (8)a. I religiös prosa är ordet mera vanligt, här används det oftast i betydelsen 'samlag', som i (8)b.

- (8) a. far mæþ blande ok bikare. ÖgL: BB35
 ' [han] far med blandning och bikärl'
 b. hon hafþe bland mz mandrapara Bur 135

Redan ganska tidigt dyker *bland* emellertid upp i sammansatta prepositioner sådana som *innan bland* ((9)a) och *i bland* ((9)b). Betydelsen av *bland* är i dessa exempel mindre konkret (semantisk generalisering). Ordet har också dekategoriats i den bemärkelsen att det inte längre kasusböjs (jfr SG.DAT *blande* i (8)a).

- (9) a. Innan bland thera war daniel ok hans kompana Mose 7
 b. þæt var kastat diupt i en dal. ibland mz flerom dræpna manna
 hofþom Bur 129

Exempel (9)b från Bur visar tydligen att *bland* befinner sig i ett övergångsstadium. Omständigheten att det sammanskrivs med *i* till *ibland* innebär, att det är på väg att grammatikaliseras till en sammansatt preposition, men prepositionen *mæþ* tyder på att betydelsen 'blandning' ännu inte helt och hållet försvunnit. Frasen skulle alltså kunna översättas som 'i blandning med, tillsammans med'.

Förutom *bland* används också ett annat substantiv i den konkreta betydelsen 'blandning' eller 'samlag', nämligen ordet *sambland*. Detta är ett typiskt fall av förnyelse: medan substantivet *bland* grammatikaliseras, övertar sammansättningen *sambland* (som saknas i lagprosan) dess funk-

tion som konkret innehållsord.

- (10) a. Nw ær iordin minzst kraptogh aff them fyrom / oc før thy skal
 hon vara mæst innan samblandi thera fyra Mose 56
 b. Ænglar æru wtan alt sambland Mose 87

Tabell 3: *bland* i fornsvenskan

	VgL	ÖgL	UL	DL	MELL	Vidh	Bur	Mose
<i>bland</i> : N	-	+	-	-	+	-	+	+
<i>innan bland</i>	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>i bland</i>	-	-	-	-	-	-	+	+
<i>bland</i> : P	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>sambland</i>	-	-	-	-	-	-	-	+

Först i yngre fornsvenska (liksom i nusvenskan) uppträder *bland* som självständig preposition:

- (11) hwat wiltw göra bland godemen Did 115

Bland är alltså ett klart exempel på en grammatikaliseringskedja som rät-
 tar sig efter *Figur 2* ovan. Substantivet har dessutom försvunnit, och
ibland används nästan uteslutande som adverb.

Figur 4: grammatikalisering av bland

3.2.2. *bak*

Ett något mera komplicerat exempel är grammatikaliseringen av ordet
bak. Etymologin till detta ord, som inte tycks ha motsvarigheter i utom-
 germanska språk, är oviss. I fornsvenskan betyder det ‘rygg’ (exempel

(12)a-c), jfr eng *back*, fornfrisiska *bek*, fornhögtyska *bahho*.¹⁵

- (12) a. iak. sa at þu rant en firri enom ok hafþi spyut a baki VgL: RB5
b. at hanum ær fuldær þiufnaþær a bak bundin. Ögl: KE32
'att full tjuvnad är bunden på hans rygg'
c. kunugen stegh a hæstbak. Bur 401

Dessutom förekommer *bak* i en del sammansättningar som *bakliús* i (13)a (*bakliús* är ett kyrkljus som stod bakom prästen), eller *agnabaker* i (13)b, vilket betyder 'sädestjuv' (bokstavligen 'en, som har agnar på ryggen', dvs 'en som stjälar växande säd' (Holmbäck & Wessén 1933:52)). Andra sammansättningar är t.ex. *bakmala* 'baktala', *bakværn* 'skydd i ryggen' och *bakvæpi* 'våldlig händelse som sker därigenom att man hugger bakåt utan att se den som träffas'.

- (13) a. prester skal wardæ framlyvsum. oc þen baklyvsum er tænder VgL: KB8
'prästen skall svara för framljusen och den för bakljusen, som tänder dem'
b. ok han hete agnæ bakær. UL: MB49
'och han ska heta agnabak'

Mose är den enda text som uppvisar de följande stegen i grammatikaliseringsskedjan, nämligen (sammansatt) adverb som i (14)a-b och preposition som i (14)c (här upprepade efter (7)c-e). I *a baki* i (14)a har *bak*

¹⁵ Den fornhögtyska formen lånades in i fornfranskan som *bacon*, som senare lånades in i engelskan. Ordet förekommer också i nederländska sammansättningar, t.ex. *achterbaks* 'bakslug' och *bakboord* 'babord' (styret på forntidens skepp befann sig å högra sidan (styrbord), så att skepparen stod med *ryggen* vänd mot fartygets högra sida (babord)). Dessutom har ordet i äldre nederländska betydelsen 'kåke, kind', vilket framgår av sammansättningar som *bakkes* 'nylle, kåft' och *bakkebaard* (bokstavligen 'kåkskägg') 'polisong'. Vidare är ordet möjligen besläktat med *backe* och sanskrit *bhāñj-* 'bryta, böja'. Den ursprungliga betydelsen av *bak* skulle då på grund av allt detta ha varit 'böjd yta' (De Vries 1971:26, Hellquist 1980:45).

ännu inte dekategoriiserats, som dativändelsen visar.¹⁶

- (14) a. han skal hugga hæstin om howina / swa at thæn faldhir atir a
baki Mose 205
b. swa oc mange fulkompne mæn [...] falla atir a bak j vantro widh
hans vald Mose 206
c. wars hærra ængil [...] / han føre sik atir æmsköt oc bak them
Mose 244

Även i detta fall kommer ett annat ord att överta funktionen som substantiv, nämligen *rygg*. Detta ord förekommer inte i landskapslagarna (se Tabell 4). Liksom *bak* är *rygg* av omstritt ursprung. Grundbetydelsen var möjligen ‘något som är krokigt’ (Wessén 1961:351). Ordet förekommer också i tyskan (*Rücken*) och nederländskan (*rug*); den engelska motsvarigheten *ridge* används endast i betydelsen ‘nock, (bergs)rygg’.

I MELL överlappar *baker* och *rygger* till stor del: de förekommer bredvid varandra i betydelsen ‘rygg’. I Bur och Mose används ordet endast i det idiomatiska uttrycket *til ryggia* (nusv *tillbaka!*):¹⁷

- (15) a. þa havi þen byrþe sum a bak taker MELL: ÞiB 21
‘då ska den ha bördan som tar den på sin rygg’
b. Hugger man annan i ryg MELL: SV2
c. ok alt þærra hærskap vænde han tel ryggia. Bur 490

I den yngre fornsvenska perioden blir *rygg* allt vanligare. Ett illustrativt exempel i detta sammanhang är (16)c. Här används *bak* och *rygg* inom en och samma mening: *bak* som preposition och *rygg* som substantiv.

- (16) a. Jak bar mästo byrdhe ok störsto a minom bak Bir 280
b. Jak bar them entidh a minom rygh Bir 208

¹⁶ Detta är emellertid ett märkligt bruk av dativ eftersom den fornsvenska prepositionen *a* vanligen styr ackusativ i konstruktioner som uttrycker riktning (Noreen 1904:336).

¹⁷ Samma uttryck finns i tyskan (*zurück*) och nederländskan (*terug*).

- c. them seer iak ekki / Ffor thy iak bær them bak mik oppa my-
nom ryg ST 285

Tabell 4: *bak(er)* i fornsvenskan

	VgL	ÖgL	UL	DL	MELL	Vidh	Bur	Mose
<i>baker</i> : N	+	+	-	-	+	-	+	+
<i>Sammansättning</i>	+	-	+	+	+	-	+	+
<i>a bak(i)</i> : ADV (konkret)	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>a bak(i)</i> : ADV (abstrakt)	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>bak</i> : P	-	-	-	-	-	-	-	+
<i>rygger</i> : N	-	-	-	-	+	-	+	+

Bak grammatikaliserades alltså via en annan skala än *bland*: det utvecklades först till ett adverb (både med konkret och abstrakt betydelse) och sedan till en preposition.¹⁸ Detta är ett av alternativen som återges i *Figur 2*, fast *bak* utgjorde inte del av en genitivkonstruktion utan av en dativkonstruktion (se avsnitt 3.3).

‘rygg’ → ‘bakåt’ (konkret) → ‘bakåt’ (abstrakt) → ‘bakom’
 SUBSTANTIV (SAMMANSATT) ADV.¹⁹ (SAMMANSATT) ADV. PREPOSITION

Figur 5: grammatikalisering av bak

¹⁸ Grammatikalisering av kroppsdelar är för övrigt en mycket vanlig företeelse i världens språk. Särskilt begreppet RYGG grammatikaliserar ofta till rumsbegreppet BAKOM. Heine, Claudi & Hünnemeyer (1991:125) skriver att: “Parts of the body offer an obvious potential, and they are in fact exploited as the primary means for spatial orientation” (se även Heine 1997:38ff.). En granskning av rumsbegreppet BAKOM i 125 afrikanska språk visade att detta begrepp kunde härledas till RYGG i 80 språk (i språk som utgår ifrån den s.k. antropomorfska modellen), och till STJÄRT i 22 språk (som utgår ifrån den s.k. zoomorfska modellen).

¹⁹ Det krävs ett större material för att kunna fastställa om *bak* utvecklades först till sammansatt adverb (*a bak*) och sedan till ett enkelt adverb (*bak*), eller om detta är två varianter som utvecklades samtidigt.

Men grammatikaliseringen är inte fullbordad i och med att *bak* helt utvecklats till preposition. I nusvenskan finns den ju inte kvar. I stället används nu prepositionen *bakom*, vilken utvecklats från adverbialt *bak* + prepositionen *om*. *Bakom* tycks dyka upp ganska sent. Ett exempel från Peder Swarts krönika ges i (17):

(17) The låge alt stilla baakom en vdd Swart 55

Utvecklingen av *bak*, *rygg* och *bakom* visar, att grammatikalisering kan bli långt ifrån rätlinjig. I nusvenskan finns *bak* kvar som substantiv, men då endast för att beteckna bakkdelen, men själva prepositionen har försvunnit. Det är alltså inte nödvändigtvis fallet att den grammatikaliserade formen kvarstår medan den ursprungliga formen försvinner: här är det tvärtom.

3.2.3 *Mot*

Ordet *mot* förekommer redan i runsvenskan (Sm 45 och Sm 60), båda gånger i konstruktionen *vega mōt* 'vägkorsning':

(18) * sen * uku * starki * karþu ** kubl * þesi * efeiR * kupmut
 * faþur * sin * uitrk * þasi * o ueha*muti * (Sm 60)
*Svæinn/Stæinn ok Starki gærdú kumbl þessi æftiR Guðmund, faður sinn,
 vitring þasi á vegamōti.*

I lagsvenskan betyder substantivet *mot* 'möte' eller 'sammankomst' (Schlyter 1877:444f.), som i (19)a-b; substantivet utgör också första ledet i sammansättningen *mots mæper* i ((19)c):

(19) a. lysi .i. fyrsta by þær han til combir ella fyrsta moti. DL: WÞ16
 'han lyse [rånet] i första by han kommer till eller första i mötet
 (dvs för första man som han möter)

- b. þæn [...] hauir mot mæð hanum VgL: Md1
'[för] den som har möte med honom'
- c. ok lysti firi fyrstæ mots manni VgL: ÞB14
'och [jag] lyste det för första mötande man'

Mot ingår också i adverbiala / adpositionella konstruktioner av typen P + N: a *mot* och i *mot* (nusv *emot* (Hellquist 1980:119). Adverbet har en rad betydelser: 'mot, emot' ((20)a-b) eller 'i utbyte mot' ((20)c). Av exempel (20)a framgår att *mot* fungerar som substantiv eftersom det fortfarande kasusböjs. Den konkreta betydelsen 'möte' har däremot redan förbleknat i denna konstruktion.

- (20) a. wil han a mote suæria sum klandaþe [...] ÖgL: ES10
'vill den som väckte klander gå ed däremot [...]'
- b. Scriptin sighir a mot at konan war skapat mannenom til hiælp
Mose 87
- c. ok malsæghande giuer honum sæt a mot MELL: SB15
'och målsäganden ger honom förlikning i gengäld'

Som preposition har det samma funktion som nusv *mot* (se exemplen i (21). Märk att *mot* till och med i den sammansatta prepositionen ännu inte dekategoriserats, såsom SG.DAT *mote* i (21) visar.

- (21) a. þa skal iamt arwþe a mote iamnu giua ÖgL: BB1
'[...] då skall man lämna lika arbete mot lika'
- b. a mot ærfwingiæ wiliæ UL: MB19
- c. þa komo a mot þem þe fæm heþno kunuga. Bur 177
- d. Hwar sum brutir a moot þæssum malum [...] DL: KE6

Dessutom förekommer *mot* som enkelt adverb ((22)) eller preposition ((23)a-c), med ungefär samma betydelser som *amot*. De enkla och de sammansatta formerna finns ofta bredvid varandra inom en och samma text (se Tabell 5).

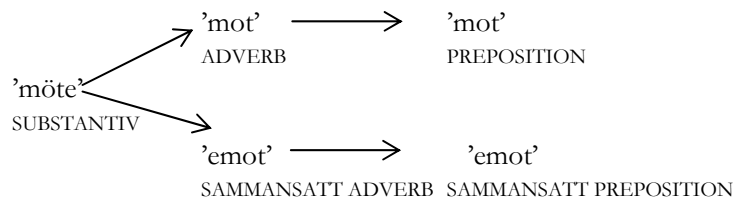
- (22) þem sum víþer delomæn ok hæræzmæn sightha ia moot
 MELL: ÞmB30
 ‘den som “vederdelomännen” (de tvistande) och häradsmännen
 säger ja till’
- (23) a. Huar sum viller ællær fæller buþkafla moot hæræzhöfþonga ællæ
 laghmanne [...] MELL: ÞmB27
 ‘Envar som vilseför eller försummar budkavle mot häradshöv-
 dingen eller lagmannen’
- b. Milldaste hæræra sua længe hauar iak standet ii striþ mot hanom.
 Bur 142
- c. Komber fæ ginum garþ ogilda, görs skapi a hö ællæ korn, þa
 skal han sum garþin agher giua korn mot korne ok hö mot hö
 [...] MELL: BB8)
 ‘då skall den som äger gårdsgården giva säd mot säd och hö
 mot hö’
- d. Nu liggær iorþ löt mot hægnæþe ÖgL: BB13
 ‘Nu gränsar beteslöt mot inhägnat gärde’
- e. tha haffde nw jwl warit stundom vm wara fru mæsso vm fasto-
 na oc warffru mæssa om midhian somar. sanctus iohannes mot
 hælgana mæsso om jwl Mose 50
 ‘[...] näst före julmässan’

Efterträdaren till *mot* som substantiv, *möte*, förekommer inte i mitt fornsvenska material. Detta ord är en avledning av verbet *möta*, vilket i sig är bildat till *mot* (Wessén 1971:41).

Det tycks alltså ha funnits två olika (fast nära besläktade) grammatikaliseringskedjor av ordet *mot*. Å ena sidan utvecklade sig det enkla ordet självständigt till adverb och preposition, å andra sidan utgjorde det del av konstruktionen *i mot / a mot* som likaledes blev till adverb och preposition. I nusvenskan finns både *mot* och *emot* kvar. Det förra är vanligast som preposition (det möter sällan som adverb, som i *Är du för eller mot?*), medan det andra fungerar som både adverb och preposition.

Tabell 5: *mot* i fornsvenskan

	VgL	ÖgL	UL	DL	MELL	Vidh	Bur	Mose
<i>mot</i> : N	+	-	-	+	-	-	-	-
Sammansättning	+	-	-	-	-	-	-	-
<i>mot</i> : ADV	-	-	-	-	+	-	-	-
<i>mot</i> : P	-	+	+	+	+	+	+	+
<i>a mot(e)</i> : ADV	+	+	+	-	+	-	-	+
<i>a mot(e)</i> : P	-	+	+	+	+	-	+	+
<i>i mot(e)</i> : ADV	+	-	-	-	-	-	-	-
<i>i mot(e)</i> : P	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>mote</i> : N	-	-	-	-	-	-	-	-

Figur 6: grammatikalisering av *mot*3.2.4. *För ... skull*

En konstruktion med en mycket mera komplicerad reaktionshistoria är *för ... skull* (fsv *for / fyri ... skuld*). Under en viss period verkade denna konstruktion utveckla sig mot en adposition (cirkumposition), men denna utveckling avbröts. Själva ordet *skuld* var ett substantiv som betydde 'skyldighet, plikt, skuld' m.m., och lever kvar som det nusvenska *skuld*. Några exempel på *skuld* som substantiv finns i (24): i (24)a betyder *skuld* 'skyldighet, gäld', i (24)b 'plikt' och i (24)c 'skuld'.

- (24) a. En maþær krævær man skuld þa skal han a grænnæ hans kallæ
latæ [...] VgL: RB7
- b. þæt ær præstins skuld a kirkiu bole boá ÖgL: KB5

- c. Ey skal son bæra skuld før fadhirs synd Mose 112

Konstruktionen *for ... skuld* förekommer inte i VgL, DL och UL, men i andra tidiga texter, ÖgL, Vidh och MELL finns det redan exempel (se också Tabell 6):

- (25) a. fore timæns skuld Vidh 12
 b. for guz skuld MELL: DB4
 c. før ens mans skuld kom synd j wærlidenna Mose 112

Tabell 6: *skuld* och *for ... skuld* i fornsvenskan

	VgL	ÖgL	UL	DL	MELL	Vidh	Bur	Mose
<i>skuld</i> : N	+	+	+	-	+	+	+	+
<i>for...skuld</i> : ADP	-	+	-	-	+	+	+	+

I fornsvenska grammatikor (Noreen 1904, Wessén 1965) uppfattas *för ... skull* som en adpositionsfras. Exempel som (25)a-c räcker emellertid inte för att denna analys ska vara berättigad. Exempelen kan ju likaväl tolkas som "vanliga" adnominala genitivkonstruktioner. Formen *timæns* i (25)a kan med andra ord också fungera som genitivattribut till *skuld*. Men det finns ett drag som *för ... skull* har gemensamt med andra genitivprepositioner som *til* och *mallom*, och det är att *för ... skull* under en viss period övergår till att styra akkusativ. Detta är märkligt eftersom adnominal genitiv inte ersattes av akkusativ (se Tabell 7 och Tabell 8).²⁰ I (26) finns det två exempel på akkusativ vid *för ... skull*. I (26)a skulle man kunna misstänka att *qwinmona* är en genitivform (fast FEM.SG.GEN.BEST och FEM.SG.ACK.BEST hålls ännu strikt isär i Mose), men (26)b är ett otvetydigt exempel: ändelsen *-an* kan endast beteckna MASK.SG.ACK.

- (26) a. Oc før qwinmona skuld wagher man liff oc siæl Mose 20

²⁰ Tabell 7 - Tabell 9 är hämtade från avsnitt 4.5.1 i Norde 1997a, vilket bygger på en något avvikande korpus.

b. for idhan kärlek skuld

Bir 14

Å andra sidan finns det konstruktioner som tyder på att *skuld* fortfarande är ett substantiv. Pronomenet *thæn* i (27)a och pronomenet *mina* i (27)b kongruerar nämligen med *skuld* (ett feminint substantiv, prepositionen *for* styr ackusativ). Om *för .. skull* hade varit en cirkumposition med genitivrektion skulle man få genitivformen av pronomen (*thæs* respektive *min*), eller, om *för ... skull* skulle styra ackusativ: *thæt* respektive *mik*.

(27) a. fore thæn sculd / (inte: fore thæs sculd)

Bild 862

b. for mina skuld / (inte: for min skuld)

Bir 40

Tabell 7: rektionen av *for ... skuld* i äldre fornsvenska

	VgL	SD1	ÖgL	Vidh	SD2	UL	MELL	Bur	Mose
<i>n</i>	-	-	-	2	7	-	6	-	2
GEN				2	-		1		-
ACC				-	7		5		2

Tabell 8: rektionen av *for ... skuld* i yngre fornsvenska

	Bir	ST	Bild	VKE	Did	Sko	PMB	Gadh
<i>n</i>	9	1	6	3	-	-	1	10
GEN	4	1	3	-			1	2
ACC	5	-	3	3			-	8

Båda tolkningsmöjligheterna, adnominal konstruktion och adpositionsfras, finns kvar i GVB. Både (s-)genitivformer ((28)a) och ackusativformer ((28)b) ingår i konstruktionen. I (28)c kongruerar *mina* med *skul*, som i exempel (27)b, och *Euangelii* är en latinsk genitivform. Endast (28)b skulle man sålunda med full säkerhet kunna tolka som en adpositionsfras.

(28) a. Sabbathen är giord för menniskionnes skul, och icke menniskian för Sabbathens skul

GVB 111

- b. för ordet skol GVB 115
 c. then som mister sitt lijff för mina och Euangelij skol GVB 132

Tabell 9: rektionen av *för ... skull* i Gustav Vasas Bibel

	NP	PRO
<i>n</i>	10	4
GEN	4	-
ACC	6	-
ANNAT	-	4

Men även om det nu verkligen skulle ha funnits en grammatikaliseringskedja från adnominal konstruktion till adposition, så fortsätter den uppenbarligen inte. I nusvenskan har *för ... skull* ju alltid en s-genitiv, som i *för barnets skull, för en gångs skull. För ... skull* kan till och med styra gruppgenitiver: *för kungen av Danmarks skull*. Enligt min mening kan *för ... skull* således inte betraktas som preposition, såsom Holmes & Hinchliffe (1994:440) påstår. Det enda som påminner om att *för .. skull* varit föremål för grammatikalisering är den reducerade formen *skull* i stället för *skuld* (ett fall av divergens).

Hur skulle man nu kunna förklara denna egendomliga utveckling? Grunden till att *för ... skull* upphör att ha akkusativkomplement är förmodligen att kasus försvinner innan de kategorisering av *skull* var fullbordad. Nu när *skull* alltså fortfarande uppfattades som substantiv kräver det ett (s-)genitivattribut. Märk dock att den nusvenska konstruktionen inte kan jämföras med den fornsvenska konstruktionen i (25), eftersom s-genitiven är en helt annan konstruktion än den fornsvenska morfologiska genitiven (jfr not 6). Figur 7 kan alltså knappast betraktas som en vanlig grammatikaliseringskedja.

‘plikt, gäld m.fl.’ → ‘för ... skull’ → ‘för ... skull’ → ‘~~för~~ ... skull’
 ADNOMINAL GEN. PREP.+GEN. PREP.+ACK. S-GENITIV

Figur 7: grammatikalisering av *för ... skull*

3.3. *Exkurs*: de grammatikaliserade adpositionernas rektion

Grammatikaliseringsskedjor kan ge god inblick i en adpositions synkroniska beteende. När man känner till ett grammatikaliserat morfems tillkomsthistoria kan man nämligen ofta förklara dess morfologiska och syntaktiska egenskaper. Så styr *bak* dativ därför att det som substantiv krävde dativattribut. Om huvudordet betecknar en kroppsdel, får man i fornsvenskan vanligen en s.k. "possessiv dativ" (Norde 1997a:207ff.; (29)a), och som preposition fortsätter *bak* att ha dativkomplement ((29)b).²¹

(29) a.	Ok stegh a bak sinum hæste	Bild 374
	b. kom en aff konungs wæghna bak hanom.	Bild 229

4. Slutord

Av ovanstående fallstudier framgår, att utvecklingen av sekundära adpositioner är mycket mera komplicerad än man skulle kunna tro på grund av grammatikaliseringsskalorna i Figur 2 och 3. För det första finns det flera vägar som leder till en adposition, antingen via en relationell fras som *ibland m̄z*, eller via ett enkelt adverb (*bak*) eller ett sammansatt adverb (*a bak*). För det andra kan ett lexem grammatikaliseras i flera riktningar samtidigt, vilket är fallet med *mot* / *emot*. För det tredje kan man inte förutsäga grammatikaliseringens förlopp och resultat. Den sammansatta prepositionen *bakom* "segrade" över den enkla prepositionen *bak*, men hos *bland* är det tvärtom den enkla prepositionen som blir vida vanligare än den sammansatta varianten *ibland*. Också när två olika grammatikaliserade varianter lever kvar, behöver de inte vara specialiserade i samma grad. Hos *bland* / *ibland* är diskrepansen t.ex. mycket större än hos *mot* / *emot*.

²¹ I Bild hålls DAT *hanom* och ACK *han* ännu isär: *The bundu hanum hænder a bak/ ok drogho han m̄z halsrepe* (Bild 245). I (29)b kan *hanum* alltså med säkerhet tolkas som dativ.

Den egendomliga utvecklingen av *för ... skull* visar dessutom, att grammatikalisering inte är någon isolerad förändring, den kan påverkas av andra förändringar såsom kasussystemets sönderfall (se Norde (i tryck1)).

Slutsatsen är alltså att man inte kan lita på grammatikaliseringsskalorna för att avgöra hur en viss adposition blivit till, även om man känner till dess substantiviska ursprung.²² I stället bör man granska varje adposition för sig, för det är endast själva grammatikaliseringsskedjorna som kan belysa ett grammatikaliserat morfems tillkomsthistoria.

²² Detta innebär att grammatikaliseringsskalor inte utan vidare lämpar sig för rekonstruktioner när det saknas historiska källor, vilket är brukligt i grammatikaliseringslitteraturen (Heine, Claudi & Hünemeyer 1991:221; Heine 1994; Lehmann 1995:19; Haspelmath (i tryck), men se Campbell (i tryck) för väl underbyggd kritik på denna punkt).

Bibliografi

Korpus

ÄLDRE FORNSVENSKA

Äldre Västgötalagen (VgL); *Östgötalagen* (ÖgL); *Vidbemsprästens anteckningar* (Vidh); *Upplandslagen* (UL); *Dalalagen* (DL); *Magnus Erikssons Landslag* (MELL); *Codex Bureanus* (Bur); *Moseböckerna* (Mose); *Konunga styrilse* (KS) *Svenskt diplomatarium* (SD).

YNGRE FORNSVENSKA

Birgittas uppenbarelser (Bir); *Sialinna thröst* (ST); *Codex Bildstenianus* (Bild); *Vadstena Kloster-reglor* (VKR); *Ordspråk* (OS); *Läke- och örteböcker* (LB); *Karl Magnus saga* (KM); *Sagan om Didrik av Bern* (Did); *Peder Månssons Bondakonst* (PMB); *Skrå-ordningar* (SO); *Kristoffers Landslag* (KrL).

ÄLDRE NYSVENSKA

Gustav Vasas bibel (GVB); *Olaus Petris En svensk cröneka* (Petri); *Gustav I's registratur* (GR); *Peder Swarts krönika* (Swart); *Per Brabes krönika* (Brahe).

Källor

Bir: *Heliga Birgittas uppenbarelser*. Utg. G.E. Klemming. SSFS 29. 1857-8.

Bild: *Codex Bildstenianus*. Utg. George Stephens. SFSS 8, 9, 12, 17, 18, 28. 1847-1858.

Bur: *Codex Bureanus*. Utg. George Stephens. SSFS 8,9,12,17. 1847.

Did: *Didrikssagan*. Utg. G.O. Hylthén-Cavallius. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner. 1850-1854.

DL: *Dalalagen*. Utg. C.J. Schlyter. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui V. 1841.

GVB: *Gustav Vasas Bibel*. Utg. Natan Lindqvist. *Nya Testamentet i Gustav Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelsens Bokförlag. 1941.

MELL: *Magnus Erikssons Landslag*. Utg. C.J. Schlyter. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui XI. 1865.

Mose: *Fem moseböcker på fornsvenska*. Utg. Olof Thorell. SSFS 212. 1959.

ST: *Sialinna thröst I*. Utg. Samuel Henning. SFSS 209. 1954.

Swart: *Peder Swarts krönika om kung Gustaf I*. Utg. Nils Edén. Uppsala:

- K.W. Appelbergs Boktryckeri. 1912.
 UL: *Upplandslagen*. Utg. C.J. Schlyter. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui III. 1834.
 VgI: *Äldre Västgötalagen*. Utg. H.S. Collin och C.J. Schlyter. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui I. 1827.
 Vidh: *Vidbemsprästens anteckningar*. Utg. H.S. Collin och C.J. Schlyter. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui I. 1827.
 ÖgL: *Östgötalagen*. Utg. H.S. Collin och C.J. Schlyter. Corpus Iuris Sueo-Gotorum Antiqui II. 1830. Härav endast *kristnu balkar* (KB); *kunnungx epzsjöre* (KE); *eghna salu* (ES); *bygda balkar* (BB).

Litteratur

- Andersson, Erik. 1993. *Grammatik från grunden. En koncentrerad svensk satslära*. Hallgren & Fallgren Studieförlag AB, Uppsala.
 Beckman, Natanael. 1923. *Svenske språklära*. Albert Bonniers Förlag, Stockholm.
 Brugmann, Karl. 1904. *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg.
 Campbell, Lyle. i tryck. *Language Sciences: special issue on grammaticalization*.
 DeLancey, Scott. 1994. Grammaticalization and linguistic theory. Jule Gomez de Garcia & David S. Rood (utg.): *Proceedings of the 1993 Mid-America linguistics conference and conference on Siouan/Caddoan languages*, s. 1-22. University of Colorado, Boulder.
 DeLancey, Scott. 1997. Grammaticalization and the gradience of categories. Joan Bybee, John Haiman & Sandra A. Thompson (utg.): *Essays on language function and language type*, s. 51-69. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia.
 Fillmore, Charles. 1968. The case for case. E. Bach & Robert T. Harms (utg.): *Universals in linguistic theory*, s. 1-88. Holt, Rinehart & Winston, New York.
 Fridell, Staffan. 1993. Nya tytyper. *Språkvård* 1993(1): 25-27.
 Haspelmath, Martin. i tryck. Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics*.

- Heine, Bernd. 1994. Grammaticalization as an explanatory parameter. William Pagliuca (utg.): *Perspectives on grammaticalization*, s. 255-287. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia.
- Heine, Bernd. 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford University Press, Oxford & New York.
- Heine, Bernd, Ulrike Claudi & Friederike Hünemeyer. 1991. *Grammaticalization. A conceptual framework*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Heine, Bernd & Mechtild Reh. 1984. *Grammaticalization and reanalysis in African languages*. Helmut Buske, Hamburg.
- Hellquist, Elof. 1980 [1922]. *Svenske etymologiske ordbok*. Tredje upplagan. Liber, Malmö.
- Hjelmlev, Louis. 1935. *La catégorie des cas. Étude de grammaire générale*. Universitetsforlaget, Aarhus.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén. 1933. *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar: Östgötalagen och Upplandslagen*. Hugo GEBERS Förlag, Stockholm.
- Holmes, Philip & Ian Hinchliffe. 1994. *Swedish. A comprehensive grammar*. Routledge, London & New York.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott. 1993. *Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jakobson, Roman. 1971 [1931]. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre: Gesamtbedeutungen der russischen Kasus. *Selected writings II*: s. 23-72. Mouton, Den Haag.
- Jørgensen, Nils & Jan Svensson. 1986. *Nusvenske grammatik*. Liber, Malmö.
- Knudsen, Trygve. 1967. *Kasuslære II: Dativ, genitiv*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria. i tryck. "A woman of sin", "A man of duty" and "A hell of a mess": non determiner genitives in Swedish. Frans Plank (utg.) *The noun phrase in the languages of Europe*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- König, Ekkehard & Berndt Kortmann. 1991. On the reanalysis of verbs as prepositions. Gisa Rauh (utg.): *Approaches to prepositions*, s. 109-125. Gunter Narr Verlag, Tübingen.

- Lehmann, Christian. 1985. Grammaticalization: synchronic variation and diachronic change. *Lingua e stile* 20(3): 303-318.
- Lehmann, Christian. 1991. Grammaticalization and related changes in German. Elizabeth Closs Traugott & Bernd Heine (utg.): *Approaches to grammaticalization II*, s. 493-535. John Benjamins, Amsterdam & Philadelphia.
- Lehmann, Christian. 1995 [1982]. *Thoughts on grammaticalization*. Lincom Europa, München & Newcastle.
- Lindqvist, Christer. 1994. *Zur Entstehung von Präpositionen im Deutschen und Schwedischen*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Loon, Jozef van. 1996. *Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen*. Drukkerij George Michiels N.V., Tongeren.
- Norde, Muriel. 1997a. *The history of the genitive in Swedish. A case study in degrammaticalization*. Doktorsavhandling, Vakgroep Skandinavische talen en letterkunde, Amsterdam.
- Norde, Muriel. 1997b. Middle Low German - Middle Scandinavian language contact and morphological simplification. *Multilingua* 16(4): 389-409.
- Norde, Muriel. 1999. The final stages of grammaticalization: affixhood and beyond. Föredrag vid "New reflections on grammaticalization", Potsdam, Tyskland.
- Norde, Muriel. i tryck1. Deflexion as a counterdirectional factor in grammatical change. *Language Sciences*.
- Norde, Muriel. i tryck2. The grammaticalization of adpositions in the history of Swedish. *Proceedings of the Xth conference of Nordic and general linguistics*, Reykjavík.
- Noreen, Adolf. 1890. Etymologier. *Arkiv för nordisk filologi* 6: 358-384.
- Noreen, Adolf. 1904. *Altschwedische Grammatik*. Max Niemeyer, Halle.
- Ohlander, Sölve. 1983. "Förslag typ löntagarfonder" - om ett nytt språkbruk i dagens svenska. *Språkvård* 1983(1): 21-30.
- Ottelin, Odal. 1904. Studier öfver Codex Bureanus II. *Uppsala universitets årsskrift* 1904.
- Pettersson, Gertrud. 1996. *Svenska språket under sjubundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Studentlitteratur, Lund.
- Schlyter, C.J. 1877. *Ordbok til samlingen af Sveriges gamla lagar*. C.W.K.

- Gleerup, Lund.
- Schwartz, Eugène. 1878. Om oblika kasus och prepositioner i fornsvenskan från tiden före år 1400. *Uppsala universitets årskrift* 1878.
- Sjöström, Sören. 1985. Prepositionen i svenskan - öppen eller sluten ordklass? Sture Allén, Lars-Gunnar Andersson, Jonas Löfström, Kerstin Nordenstam & Bo Ralph (utg.): *Svenskans beskrivning* 15, s. 474-488. Göteborg.
- Skautrup, Peter. 1944. *Det danske sprogs historie I: Fra guldbornene til Jyske lov*. Gyldendal, København.
- Söderwall, Knut Fredrik. 1884-1918. *Ordbok öfver svenska medeltidspråket I*. Lund.
- Söderwall, Knut Fredrik. 1891-1918. *Ordbok öfver svenska medeltidspråket II*. Lund.
- Thorell, Olof. 1977 [1973]. *Svenske grammatik*. Andra upplagan. Esselte Studium, Stockholm.
- Vincent, Nigel. i tryck. The evolution of c-structure: prepositions and PP's from Indo-European to Romance. *Linguistics*.
- Vries, Jan de. 1971. *Nederlands etymologisch woordenboek*. E.J. Brill, Leiden.
- Wadstein, Albert. 1874. *Kasusläran i Äldre Västgötalagen*. Doktorsavhandling, Lunds Universitet.
- Wessén, Elias. 1961. *Våra ord. Deras uttal och ursprung*. Norstedts, Stockholm.
- Wessén, Elias. 1965. *Svenske språkhistoria III: Grundlinjer till en historisk syntax*. Nytryck. Akademityck, Edsbruk 1992.
- Wessén, Elias. 1968. *Svenske språkhistoria I: Ljudlära och ordböjningslära*. Nytryck. Akademityck, Edsbruk 1992.
- Wessén, Elias. 1971. *Svenske språkhistoria II: Ordbildningslära*. Nytryck. Akademityck, Edsbruk 1992.

Bilaga

Kort 1

PerfectView - [genitief.def]

Bestand Bewerken Beeld Kaart Venster Help

bevezen

Bron: Mose 17

Vorm:

Context: iak haffwir gripit høggra hand cyri mins wigda konungx

Lemma:

Geslacht:	Betekenis:
Sterk:	Samenstell:
Getal:	Plaats:
Bepaald:	Intern:
Uitgang:	Kongruent:

Leenwoord:

Bijzonderh:

Opmerking:

Bewerken veld VORM. Kies ander veld met Tab. Shift+Tab. F7=Einde. Esc=Opheffen.

Start PerfectView - [genitie... Microsoft Word - Document2 11:45

Bron: källa; *Vorm*: form; *Context*: kontext; *Lemma*: lemma; *Geslacht*: genus; *Sterk*: stark / svag böjning (av substantiv); *Getal*: numerus; *Bepaald*: bestämd / obestämd form; *Uitgang*: ändelse; *Betekenis*: betydelse; *Samenstell[ing]*: möjlig (särskrivnen) sammansättning (med genitivisk förled); *Plaats*: (genitivens) placering; *Intern*: inre böjning; *Kongruent*: kongruent (nominalfras); *Leenwoord*: lånord; *Bijzonderb[eden]*: särdrag; *Opmerking*: anmärkning.

Kort 2

PerfectView - [genitief.def]

Bestand Bewerken Beeld Zoek Selectie Extra Venster Help

Bron: Mose 17
Vorm: konungx
Context: iak haffwir gripit høghra hand cyri mins wigda konungx
Lemma: kung

Geslacht: M	Betekenis: K
Sterk: Ja	Samenstell.: Nee
Getal: S	Plaats: E
Bepaald: Nee	Intern:
Uitgang:	Kongruent: Ja

Leenwoord:
Bijzonderh.: app
Opmerking:

☐ Mose 12	konungx	mz konungx godhuita	kung
☐ Mose 13	konungx	konungx swæna	kung
☐ Mose 16	konungx	konungx nampn	kung
☐ Mose 17	konungx	j daghom ezechie iuda konungx	kung
☒ Mose 17	konungx	iak haffwir gripit høghra hand cyri mins	kung
☐ Mose 18	ioachim konungx	Selachiel war son ioachim konungx	kung
☐ Mose 18	cyri konungx	j cyri konungx daghom	kung
☐ Mose 18	konungxsins	konungxsins budh	kung
☐ Mose 19	konungxsens	æron konungxsens	kung

C:\Pv71\Data\Gen\Genitief.def 1617 kaarten

Start PerfectView - [genitie... Microsoft Word - Document2 11:45